

१ मार्च

तैसा संसारें दुःखवला। त्रिविधतापे पोळला।
तोचि येक अधिकारी जाला। परमार्थासी॥ (३-६-७)

सांख्य तत्त्वज्ञानाने मानवी दुःखांचे आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक असे तीन भेद मानले. पुढे वेदान्त तत्त्वज्ञानानेही ती कल्पना स्वीकारली. पिंड आणि परिस्थिती यांच्या संघर्षात पिंडावर जे प्रतिकूल आघात होतात त्यांना संतांनी 'ताप' म्हटले आहे. माणसाला जीवनात स्वतःच्या देहापासून ताप होतो. हवा, पाणी, वीज या नैसर्गिक शक्तींचा प्रकोप झाला तरी ताप होतो. देवतांच्या कोपामुळेही दुःखे भोगावी लागतात. आत्मा या शब्दाचा एक अर्थ शरीर असाही आहे. शरीर आणि मन यांमधून होणारा तो आध्यात्मिक ताप. निसर्गाच्या प्रकोपामुळे होणारा तो आधिभौतिक ताप. तर देवतांच्या कोपामुळे होणारा तो आधिदैविक ताप. अशा ह्या त्रिविध तापांनी मनुष्य संसारात दुःखी होतो, पोळतो, तेव्हाच तो परमार्थाचा अधिकारी होतो. हा ह्या त्रिविध तापांचा फायदा. नानाविध दुःखांनी माणूस गांजला की तो जीवनाचा खरा अर्थ म्हणजे परमार्थ शोधू लागतो. सत्संगती लाभली की माणूस भगवंताच्या मार्गाला लागतो. महापुरातून वाचावे, भूक लागली असता अन्न मिळावे, दिवसातून सुटका व्हावी, गंडांतर टळावे, भय नाहीसे व्हावे, म्हणजे जसे सुख होते तसेच तापत्रयाने पोळलेल्या मनुष्याला परमार्थाने दिलासा मिळतो.

त्रिविध तापांच्या योगाने परमार्थाचा अधिकार लाभतो.

२ मार्च

देहामधून जें आलें। इंद्रियप्राणें दुःख जालें।
तें आध्यात्मिक बोलिलें। तापत्रई। (३-६-१४)

समर्थांनी त्रिविध तापांचे वर्णन करताना आधार म्हणून संस्कृत श्लोक दिले आहेत. त्यातील आध्यात्मिक ताप वर्णन करणारा श्लोक असा आहे - देहेन्द्रियमनःप्राणैः सुखं दुःखं यदाप्यते। इममाध्यात्मिकं तापं विजानीयाद्वि देहिनाम्॥ सुख आणि दुःख दोघांपासूनही ताप होतो. शारीरिक तापांचे वर्णन करताना समर्थांनी तत्कालीन जीवनात असलेल्या अनेक रोगांची प्रदीर्घ सूची, १४ ते ५५ या ओव्यात दिली आहे. वरून गोंडस दिसणारे हे मानवी शरीर असंख्य रोगांचे माहेरघर आहे. जीवनात 'सुख पाहतां जवापाडें। दुःख पर्वता एवढें' हेच खरे. विविध रोगांची नावे देण्यात समर्थांचे सूक्ष्म निरीक्षण दिसून येते. समर्थांचे सूक्ष्म व्यवहारज्ञान आणि प्रखर स्मृती विलक्षणच होती. खरूज, नारू, नखुरडे, देवी, गोवर, देह काळा पडणे, महारोग, मूळव्याध, गालगुंड, खाज सुटणे, गजकर्ण, नायटे, पोटफुगी, कर्णरोग, मोतीबिंदू, नेत्ररोग, क्षयरोग, लहान मुलांच्या पोटात दुधाच्या गाठी होणे, वायुगोळा, उपदंश झालेल्या माणसाची लघवी ओलांडून जाणे, त्यामुळे होणारा विकार, पोटशूळ वगैरे रोगांबरोबरच, पिवळ्या फडक्यात सात किंवा पाच जोंधळे बांधून फोडावरून उतरून टाकले असले तर ते ओलांडणाराला होणारी गळवे होणे, कोणी शेंदूर खाऊ घातल्यामुळे आवाज बसणे, यांचाही समावेश आहे. श्वास, दमा यांचा त्रास, त्रिविध काळज्या, चिंता इत्यादी प्राणाचे व मनाचे ताप यातच समाविष्ट आहेत.

देह, इंद्रिये व प्राण ह्यांच्यामुळे असंख्य शारीरिक व्याधी होतात.

३ मार्च

ऐसा आध्यात्मिक ताप। पूर्व पापाचा संताप।
सांगतां सरेना अमूप। दुःखसागर॥ (३-६-५५)

समर्थांच्या मतानुसार शरीराच्या व्याधी व मनाच्या व्याधी मिळून होणारा आध्यात्मिक ताप हे पूर्वजन्मींच्या किंवा या जन्मातच केलेल्या पातकांचे फळ आहे. जसे करावे तसे भोगावे लागते. जीवनात दुःखांचा अथांग समुद्र भरला आहे. तरुणपणी अंगात ताकद असते. तेव्हा शारीरिक व्याधींचा प्रभाव फारसा पडत नाही. परंतु वार्धक्यात जे हाल होतात त्याचे विदारक वर्णन मागील एका ओवीच्या विवरणात आले आहेच. मानसिक व्यथा मात्र आबालवृद्धांना घायाळ करतात. मनासारखे झाले तर सुख अन्यथा चिंता आणि संताप. शुद्ध निरोगी मन आणि निरोगी शरीर परस्परावलंबी आहेत.

सांप्रतच्या काळात तर आध्यात्मिक तापात अमर्याद भर पडली आहे. त्यामुळे शरीराच्या जवळजवळ प्रत्येक अवयवाच्या रोगांचे उपचार करणारे असंख्य पारंगत डॉक्टर्स आहेत. तरीही व्हायरस इन्फेक्शनसारखे रोग निदान न होण्याएवढे भयंकर असतात. संसर्गजन्य रोगांपासून वाचण्यासाठी सार्वजनिक मुतान्यांत जायचे टाळणे. मधुमेह वगैरे रोग असतील तर आहारावर नियंत्रण ठेवणे वगैरे पथ्ये पाळावी लागतात. वृद्धापकाळी मूत्राशयाच्या, हाड मोडण्याच्या व्याधी अधिकच वाढतात. त्यामुळे अनेक डॉक्टरांचे दवाखाने व केमिस्टांची दुकाने जोरात चालतात. याचे कारण हा शारीरिक ताप. चितेपेक्षा चिंता अधिक जाळते हेही प्रसिद्धच आहे.

मन विषण्ण झाले की मानसिक व्याधी उत्पन्न होतात.

४ मार्च

सर्व भूतांचेनि संयोगें। सुखदुःख उपजौ लागे।
ताप होतां मन भंगे। या नांव आधिभौतिक॥ (३-७-२)

सगळ्या पंचमहाभूतांच्या प्रकोपाने अथवा प्राणिमात्रांपासून जे सुखदुःख उत्पन्न होते. त्रास झाला की मन दुखावते ते आधिभौतिक तापाचे मुख्य लक्षण आहे. सुनांचा सासूकडून होणारा छळ आणि अमानुष राजदंड यांचे रेखीव वर्णन समर्थानी केले आहे. माणसांत जी कठोरता व निर्दयता भरलेली आहे ती कोठे कोठे दिसून येते त्याचे स्पष्ट वर्णन वाचून मन खिन्न होते. सुनांचे छळ अलीकडे पुष्कळच कमी झाले असून आता सुनांचे दिवस आले आहेत. काही सुनांचा सासवांचा छळ करतात. समर्थ कोणताही विषय हाताळताना सर्वांग परिपूर्ण वर्णन करतात. हा त्यांच्या उपदेशबुद्धीचा विशेष दासबोधात अनेक ठिकाणी दिसतो. आधिभौतिक तापाचे वर्णन करणारा संस्कृत श्लोक समर्थानी उद्धृत केला आहे. सर्वभूतैर्देहयोगात् सुखं दुःखं यदाप्यते। द्वितीयं तं विजानीयात्संतापं चाधिभौतिकम्॥

सांप्रतही अनावृष्टी, अतिवृष्टी, महापूर, आगी, वादळी वारे, अपघात, भूकंप, वीज पडणे आदी आधिभौतिक ताप चालूच आहेत व मानव त्यांच्याशी झगडतोच आहे. सर्प, विंचू, वाघ, लांडगे, रानडुकर, अस्वले, जंगली हत्ती, पिसाळलेले कुत्रे इत्यादी प्राण्यांपासून होणारी पीडा, आधिभौतिक तापच आहेत.

निसर्गाच्या प्रकोपापुढे मानव हतबल होतो.

६ मार्च

मनुष्यहानी वित्तहानी। तैभवहानी महत्त्वहानी।
पशुहानी पदार्थहानी। या नांव आधिभौतिक॥ (३-७-७९)

आधिभौतिक तापात मनुष्य-द्रव्य, वैभव, मोठेपणा, जनावरे आणि चीजवस्तू यांची फार मोठी हानी होते. चक्रीवादळ, अतिवृष्टी, महापूर, उष्माघात, पाऊस यांसारखी भौतिक संकटे, अण्वस्त्रासारखी भयानक शस्त्रास्त्रे यांपासून आतोनात हानी होते. देशच्या देश बेचिराख होतात. समर्थांच्या काळातील त्यांनी वर्णन केलेल्या काही शिक्षेच्या पद्धती चित्तथरारक आहेत. उदाहरणार्थ ज्याला शिक्षा करावयाची त्याला विजार नेसवून त्या विजारीत सरडा सोडून विजार सर्व बाजूंनी बंद करीत. त्याला सरडा भरणे म्हणतात. क्षुब्ध मांजर आणि अपराधी माणूस यांना एका खोलीत कोडून ठेवून त्या मांजराकडून माणसाला मारवीत. अपराध्याचे नाक, कान, हात, पाय, जीभ, ओठ कापून टाकीत. डोळे आणि वृषण काढीत. सर्व नखांत सुया रोवीत. कडेलोट करीत. तोफेच्या तोंडी देत. कानात खुंट्या आणि गुदद्वारात मेखा मारीत. अंगाचे कातडे सोलून काढीत शिरा काढून घेत. मशाली व काकडे लावून भाजीत असत. या सगळ्या आधिभौतिक विपत्ती. आधुनिक स्मगलरांकडून केल्या जाणाऱ्या जाचालाही लाजवील असा हा छळ होता. लहानपणी आई, तारुण्यात बायको आणि म्हातारपणी मुलगा मरणे हे आधिभौतिक दुःख. असे हे आधिभौतिक दुःखांचे डोंगर वर्णनातीत आहेत.

निसर्गरूपी एकाच नाण्याच्या 'उपयोग'
आणि 'संहार' या दोन बाजू आहेत.

६ मार्च

शुभाशुभ कर्मानें जना। देहांतीं यमयातना।
स्वर्ग नर्क भोग नाना। या नांव आधिदैविक॥ (३-८-२)

आधिदैविक तापाचे वर्णन करणारा श्लोक असा आहे - शुभाशुभैःकर्मभिश्च देहान्ते यमयातना। स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं विद्यादाधिदैविकम्॥ शुभ किंवा अशुभ कर्मांचा परिणाम मृत्यूनंतर भोगावा लागतो. शुभ कर्मांनी स्वर्ग लाभतो तर अशुभ कर्मांनी नरक. देवाने यमाला दंडनीती सांगितली. म्हणून त्या घोर यमयातनेच्या तापाला आधिदैविक असे नाव आहे. उन्मत्तपणे धर्मबाह्य आचरण करून पातके करणे, अंगातल्या मस्तीने, द्रव्याच्या जोरावर, मनुष्यबळावर आणि राजाश्रयाच्या जोरावर वाटेल ती वाईट कृत्ये करणे, नीती सोडून अनीतीने वागणे, दुसऱ्याची शेतीवाडी दुष्ट बुद्धीने गिळंकृत करणे, द्रव्य, स्त्रिया आणि अन्य पदार्थ हरण करणे, मस्तीने बेभान होऊन जीवघात व कुटुंबघात करणे, खोटीनाटी कामे करणे, दुसऱ्याचे प्राण घेणे ह्या सर्वांचा परिणाम म्हणजे यमयातना भोगाव्या लागतात. मर्यादा सोडून, कायदा सोडून वागणाऱ्याला त्या गावचा पाटील शिक्षा करतो. देश अनीतीने वागू लागला तर देशमुख शिक्षा करतो. देशाधिकाऱ्याच्या अपराधाला राजा दंड करतो, राजा जर अन्यायाने वागू लागला तर देव त्याला शिक्षा करतो व यम त्याला गांजतो. यमाने नीती सोडली तर त्यालाही देवगण शिक्षा देतात.

सर्वसामान्य माणूस सदाचाराचे पालन करतो ते
राजदंडाच्या आणि दैवी अवकृपेच्या भीतीने!

७ मार्च

नाना पुण्यें नाना विळास। नाना दोषें यातना कर्कश।
शास्त्रीं बोलिले अविश्वास। मानूंच नये॥ (३-८-१७)

यमदंड आणि यमयातना यांचे अनेक प्रकार शास्त्रात सांगितले आहेत. तो भोग कधीही कोणाला टळत नाही. मृत्यूनंतर माणसाच्या लिंगदेहाला पापपुण्याचे फळ भोगावे लागते. पुण्य भोगण्यासाठी सूक्ष्म देह स्वर्गात जातात. अनेक पुण्यकर्मांचे फळ अनेक विलास भोगावयास मिळणे तर अनेक दोष किंवा पापकर्मांचे फळ भयंकर यातना भोगाव्या लागणे, असे शास्त्र सांगते. त्यावर अविश्वास ठेवता कामा नये. यमयातनांची थोडीशी कल्पना समर्थानी पुराणांच्या आधारे दिली आहे. रटरट शिजणारा नरक व जुनाट किडे खरव करीत आहेत असा नरक आहे. तेथे यमदूत जिवाला हातपाय बांधून टाकतात. कुंभाच्या आकाराच्या कुंडात दुर्गंधीत आणि उकाड्यात टाकतात. तोच कुंभीपाक नरक. तापलेल्या जमिनीवर लोळविणे, जळत्या खांबाला मिठी मारायला लावणे, सांडसांनी तुकडे काढणे, अशा यमयातना असंख्य आहेत. मनुष्य लोकातल्या माराहून यमाचा मार अत्यंत भयंकर असतो. राजदंडाहून यमदंड कितीतरी भयंकर असतो. यमयातना असह्य असतात.

चार्वाकाच्या तत्त्वज्ञानाला मात्र हे मान्य नाही. तो म्हणतो - यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्। ऋणं कृत्वा धृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः।

मृत्यूनंतर ना नरक, ना स्वर्ग, असे चार्वाकाचे मत आहे.

८ मार्च

संसार म्हणजे सर्वेच स्वार। नाही मरणासी उधार।
मापीं लागलें शरीर। घडीनें घडी॥ (३-९-१)

तिसऱ्या दशकातील पहिल्या सात समासांत जन्मापासून मरेपर्यंत प्रपंच कसा दुःखप्रद आहे आणि तो कसा विफल होतो हे आपण पाहिले. आठव्या समासात मरणोत्तर दुःखांचे वर्णन केले, तर ह्या नवव्या समासात मृत्यूचे स्वरूप वर्णन केले आहे.

संसार हाच प्राणिमात्राच्या जन्मापासून त्याच्या पाठोपाठ आलेल्या मृत्यूचा दूत असतो. मरणाला उधारी नाही. प्रत्येक घडीचे माप शरीराला लागले आहे. आपापल्या कर्मानुसार प्राणी स्वदेशात वा विदेशात मृत्यू पावतात. आयुष्याची शिल्लक संपली, संचित कर्म संपले, की डोळ्याची पापणी हालायला जेवढा वेळ लागतो तेवढ्या निमिषभरात काळाचे दूत घेऊन जातात. मृत्यूरूपी काळाची बळकट काठी सर्वांच्याच डोक्यात बसते. मृत्यू कोणालाही चुकला नाही, तो गरीब-श्रीमंत असा भेद करीत नाही हे पटवून देण्यासाठी समर्थानी तपशीलवार वर्णन केले आहे. हा राजा आहे, हा झुंजार मल्ल आहे, हा रागीट व तापी महादुष्ट आहे, बलाढ्य वा धनाढ्य आहे, प्रसिद्ध वा श्रीमंत आहे, हा सार्वभौम राजा आहे, असा भेद मृत्यू करीत नाही. वेळ भरली की तो सर्वांनाच उचलतो. मग तो गणपती, नरपती, हयपती, राजकारणी, देसाई, व्यवसायी, मुद्राधारी, व्यापारी, विद्वान, धूर्त, पंडित, पुराणिक, अग्निहोत्री, अंकशास्त्रज्ञ, वेदज्ञ कोणीही असो.

मृत्यू कोणालाही टाळता येत नाही.

९ मार्च

श्रोतीं कोप न करावा। हा मृत्यूलोक सकळांस ठावा।
उपजला प्राणी जाईल बरवा। मृत्युपंथें॥ (३-९-४१)

समर्थ असे वर्णन करतात की मृत्यूचे हे वर्णन ऐकून श्रोत्यांना राग येईल. परंतू तसा राग धरू नये. कारण हा मृत्यूलोक आहे हे सर्वानाच माहीत आहे. मृत्यू कोणालाही चुकला नाही, हे लक्षात ठेवून माणसाने मरावे परी कीर्तिरूपे उरावे. कीर्तिरूपी शरीराला वृद्धत्व आणि मरण यांपासून होणारे भय नाही.

काळाच्या उदरात काय काय नष्ट झाले आहे याचे वर्णन करताना समर्थ पुन्हा सांगतात, वैभवशाली अगाध महिमा असलेले पराक्रमी मोठे संग्रामशूर तर्कवादी, विद्येचे सागर, बळाचे डोंगर, शस्त्रधारी, परोपकारी, कीर्तिवंत, पंडित, संन्यासी, विचारी, मोठमोठे आचार्य, असे सगळेच मेले. जो जन्माला आला त्याविषयी एक भविष्य निश्चित सांगता येते ते म्हणजे तो कधीतरी मरणारच.

परंतु हे सगळे गेले तरी, समर्थ सांगतात - जे आत्मज्ञानी स्वरूपाकार झाले तेवढेच मृत्यूला मारून उरले आहेत. त्यांना पुनर्जन्म नाही, मग मृत्यू कुठला? जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून जो सुटला तो मृत्यूच्या तावडीत कसा सापडणार? जो कधी जन्मलाच नाही तो कधीही मरणार नाही.

जो जो जन्मला तो तो कधी ना कधी मरणारच.

१० मार्च

जरी भाव असेल माईक। तरी देव होय महाठक।
नवल तयार्चे कौतुक। जैशास तैसा॥ (३-१०-१४)

दासबोधातील तिसऱ्या दशकाच्या दहाव्या समासाच्या प्रारंभी संसाराचे रूपकात्मक सुंदर वर्णन केले आहे. त्यात मागील विषयांचा सारांश आला आहे. संसार हा एक महापूर असून त्यात आशा, ममता या सुसरी देहाला पकडतात. अहंकाराची मगर घट्ट मिठी घालते. त्यातही कामरूपी मगराची मिठी जास्तच दृढ. वासनेची धामण गळ्यात पडली असून ती विषारी फूत्कार टाकते आहे. अशा संसाराच्या महापुरात बुडत असतानाही मनुष्य 'हे माझे, हे माझे' असा ममत्वाचा जड बोजा डोक्यावरून वाहून नेतो. आणि कुलाभिमान, वगैरे भ्रांतिरूपी काळोखात अभिमानरूपी चोराकडून लुटला जातो. अहंतेचे भूत त्याला पछाडते. अशा वेळी बहुतेक प्राणी भोवऱ्यात सापडून वाहत जातात. पण जे भावभक्तीने भगवंताचा धावा करतात त्यांना भक्तवत्सल देव स्वतः उडी घालून संसार समुद्राच्या पैलतीराला नेतो. बाकीचे अभक्त, अभाविक प्राणी वाहतच जातात. भगवंत भावभक्तीचा भुकेला आहे. गजेन्द्राने धावा करताच मगराच्या तोंडातून देवाने त्याला सोडविले हे प्रसिद्धच आहे. देवाच्या दासांनाच स्वानंदसुखाचा सोहळा भोगावयाला मिळतो. परंतु साधकाचा भाव लबाडीचा असला तर देवही महाठक बनतो. जशास तसे व्हावयाचे हे त्याचे आश्चर्य व कौतुक आहे.

जसा भाव तसा देव.

११ मार्च

जैसा भाव प्रतिबिंबला। तयाचाचि देव जाला।
जो जैसे भजे त्याला। तैसाचि वोळे ॥ (३-१०-१९)

भावभक्तीची कल्पना नीट समजावी म्हणून समर्थ प्रतिबिंबाचे उदाहरण देतात. आरशात प्रतिबिंब दिसते ते मुळाबरहुकूम असते. जसे बिंब तसे प्रतिबिंब. आपण जसे हावभाव करू तसेच आरशात उमटतात. आपण डोळे बटारले तर ते प्रतिबिंबही डोळे बटारून पाहू लागते. आपण भुवयांस आठ्या घातल्या तर तेही घालते. आपण हसलो तर तेही हसते. याचप्रमाणे जशा प्रकारचा भाव भक्ताच्या अंतःकरणात बिंबतो त्या भावानुरूप देव त्याला भेटतो. जो जसे त्याचे भजन करतो, तसा तो प्रसन्न होतो. मूळ भावाचे प्रतिबिंबच देवरूपाने प्रत्यक्ष होते. सत्यभावपूर्वक परमार्थाच्या वाटेला लागले की सगळे मार्ग भक्तीच्या पेठेत नेऊन सोडतात आणि संतसंगतीने साधक नेमका मोक्षाच्या चौकात पोहोचतो. भावार्थाने भक्तिमार्गाला लागतात ते स्वतः ईश्वरस्वरूपी पोहोचतात, आपण स्वतः तरतात आणि लोकांच्याही उपयोगी पडतात. जगाच्या व्यवहारात असे दिसते की मनुष्य देवाची पूजा आपला स्वार्थ साधण्यासाठी किंवा पूजा केली नाही तर देव शिक्षा करील या भीतीने करतो. भगवंत माझा आहे असे समजून अत्यंत प्रेमाने पूजा करणारे विरळाच. लोक देवापुढे एक नारळ ठेवून पुत्रपौत्र-धनसंपत्ती मागतात. “देवा, मला जर इच्छित गोष्ट मिळाली, तर मी तुझ्याप्रीत्यर्थ यज्ञ करीन.” अशी जर-तरची भाषा काय उपयोगाची?

तुम्ही ‘अरे’ म्हटले की दुसरा ‘कारे’ म्हणतो,
तर तुम्ही ‘अहो’ म्हटले की दुसरा ‘काहो’ म्हणतो.

१२ मार्च

जयास वाटे सुखाचि असावें। तेणें रघुनाथभजनीं लागावें।
स्वजन सकळही त्यागावे। दुःखमूळ जे॥ (३-१०-६३)

सत्य भावार्थाची प्रशंसा करून नंतर समर्थानी वैराग्यपर आणि उदात्त भावनांचे उद्दीपन करणारा उपदेश केला असून, शिष्याने सद्गुरूला कसे शरण जावे त्याचे वर्णन केले आहे. मानवी जीवन एरव्ही कितीही दुःखमय असले तरी ती एक भजनरूपी सुंदर रत्नांनी भरलेली पेटी आहे. ती भजनरत्ने ईश्वराला अर्पण करून आनंदाची लयलूट करावी. विचारी मनुष्य संसारातील दुःखांना वरदान समजतो. कारण त्यामुळे सदैव ईश्वराचे स्मरण होते. ईश्वराचे ठिकाणी ज्यांचा जिव्हाळा त्यांचा ठेवा आगळा. त्यांचे सुख अक्षय टिकणारे. हा मानवी देह ८४ लक्ष योनींत फिरून आल्यावर जीवाला मिळतो, एवढा दुर्लभ आहे. तसेच कधी काय होईल याचा भरवसा नसतो. मागील जन्मातले तसेच पुढील जन्मातील नातेवाईक आपणाला आठवतात का? नाही ना? आपण त्यांच्यासाठी शोक करतो का? नाही. त्याचप्रमाणे या जन्मातही कुटुंबीयांची आसक्ती बाळगू नये. सगळे सुखाचे साथीदार असतात. कोणत्या क्षणी मृत्यू ओढवेल याचा भरवसा नसतो. तर मग रघुनाथाची उपासना कधी करणार? अन्न देणाऱ्याला शरीर विकता पण जन्मदात्याला कसे विसरता? गळाला लागणारा मासा किंवा नादलुब्ध हरीण जसे नाश पावते तसा विषयी मनुष्य नाश पावतो.

सुखात सगळे भागीदार! परंतू दुःखात पाठ फिरविणार!

१३ मार्च

श्रवण कीर्तन विष्णोःस्मरण। पादसेवन अर्चन वंदन।
दास्य सख्य आत्मनिवेदन। ऐसैं हे नवविध॥ (४-१-६)

दुःखमूळ संसार तुटायला एकच उपाय आहे. तो म्हणजे देवाचे भजन करणे. आता असा प्रश्न उभा राहतो की ज्या देवाचे भजन करावयाचे तो राहतो कुठे? तो कसा भेटेल? त्या देवाचे भजन कसे करावे? ह्या प्रश्नांची उत्तरे देताना, भागवतपुराणातला आधार घेऊन समर्थ संस्कृत श्लोक सांगतात - श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्। ह्या श्लोकात भगवंताची भक्ती करण्याचे नऊ प्रकार सांगितले आहेत. त्यालाच नवविधा भक्ती म्हणतात. माणसाच्या मनात विकार, वासना आणि अहंकार, तसेच आशा आणि ममता यांचे थैमान चालू असते. त्यामुळे त्याला शांती व समाधान अनुभविता येत नाही. ही शोकांतिका टाळण्यासाठी ईश्वरप्राप्तीचे किंवा स्वस्वरूप अनुभवाचे ध्येय माणसाने ठेवावे. जगाला चालविणारी सत्ता म्हणजे ईश्वर. अंतर्यामीपणाणे तो प्रत्येकाच्या अंतःकरणात आहे. त्याला नवविधा भक्तीने शरण गेले तर तो संकटात उडी घालतो. आपले जीवन आनंदमय करून लोकांना आनंद देण्याचा भक्तिमार्ग हाच खरा मार्ग आहे.

जो भगवंताचा दास होतो त्याला आपले सत्य स्वरूप समजते.

१४ मार्च

ऐसें हें अवघेंचि ऐकावें। परंतु सार शोधून घ्यावें।
असार ते जाणोनि त्यागावें। या नांव श्रवणभक्ती॥ (४-१-३०)

ईश्वराची भक्ती करायला सांगताना भक्ती शब्दाची समर्थ चार प्रकारे व्युत्पत्ती करतात. भजन म्हणजे ईश्वराचा रस घेणे, त्याचा महिमा जाणणे, त्याच्या लीला ऐकणे, संतसंगतीत प्रवचन, कीर्तन, कथा श्रवण करणे, भगवंताचे गुण गाऊन त्यांची स्मृती पुन्हा पुन्हा मनात घोळविणे, आणि रसाचा स्वाद घेणे. दुसरा अर्थ - भक्ती करणे म्हणजे ईश्वराचा अंश किंवा भाग होणे. वस्तुतः जीव स्वतः ईश्वराचा अंश आहेच. तरीही अविद्येच्या आवरणामुळे जीव ते विसरतो. मी ईश्वराचा आहे असे न म्हणता, मी देहाचा, जिवलगांचा, पैशाचा, प्रपंचाचा आहे असे जीव मानतो. मी जगाचा नसून भगवंताचा आहे अशी खरी जाणीव निर्माण होणे म्हणजे भक्ती. भजन म्हणजे फोडणे, मोडणे किंवा नाश करणे. ईश्वराची भक्ती केली की आनंदाच्या आड येणाऱ्या अविद्या, अहंता आणि वासना आदी गोष्टी परमेश्वरी शक्तीने नष्ट होतात. 'भज्' धातूचा चौथा अर्थ 'आश्रय करणे' स्वीकारणे. भगवंताला आपला मानून त्याचा आश्रय घ्यावा. आपलेपणाने त्याचा स्वीकार करून त्याच्यावर भार टाकून जीवन जगावे. भक्तीत ज्ञान, कर्म आणि योगही आहे. जगात सर्व काही ऐकावे पण सार आणि असार यातला भेद जाणून असार त्यागावे ही श्रवण भक्ती.

अध्यात्म जीवनाची सर्व अंगे भक्तीत सामावली आहेत.

१५ मार्च

भगवंतास कीर्तन प्रिय। कीर्तनें समाधान होय।
बहुत जनांसी उपाय। हरिकीर्तनें कलियुगीं॥ (४-२-७)

माणूस शब्दमय वातावरणात जगतो. चित्रवाणी, आकाशवाणी, सिनेमा, नाटके, वर्तमानपत्रे, मासिके, ग्रंथ, व्याख्याने, सभा-संमेलने, शाळा-कॉलेजातले वर्ग, सर्वच शब्दांच्या वातावरणात वावरतात. छापण्याची कला प्रगत झाली तरी बोललेला शब्द प्रत्यक्ष श्रवण करण्याचे माहात्म्य कायमच आहे. भक्ती साध्य करावयाची तर एखादा सर्वमान्य संतग्रंथ घ्यावा आणि तो मनापासून पुष्कळ वेळा वाचावा. साधन चालू ठेवून त्या ग्रंथाचे वाचन व मनन करणे ही श्रवणभक्तीच आहे. श्रवणाने संशय फिटतात. भाव स्थिरावतो आणि भगवंताचे प्रेम अनुभविता येते. माणसाने पुष्कळ ऐकले म्हणजे ते दुसऱ्याला सांगण्याची उत्कट इच्छा निर्माण होते. म्हणून श्रवणानंतर कीर्तनभक्ती स्वाभाविक होते. सभेमध्ये ईश्वराचे गुणगान केल्याने सांगणारा आणि ऐकणारा दोघेही आनंद लुटतात. कलियुगात अनेक लोकांना भगवंताकडे वळविण्यासाठी त्याचे गुणगान करणे म्हणजे कीर्तन करणे हाच उपाय आहे. कीर्तन भगवंताला प्रिय असून त्याने भगवंत, कीर्तन करणारा आणि श्रोते या सगळ्यांचे समाधान होते. कीर्तनात पेटी, तबला, मृदंग आदी वाद्ये असतात. त्यांच्या नादाने श्रोते मुग्ध होतात. कीर्तनात बाह्यांगात करुणरस असावा. प्रेमाचे सात्त्विक भाव असावेत. नीती, न्याय, वैराग्य, भक्ती, आणि ज्ञान यांचे पोषण होईल असेच वर्णन करावे. सन्मार्गाचा प्रचार हे कीर्तनाचे प्रमुख ध्येय असावे.

परमेश्वर आहे आणि मी त्याचा आहे, असा भाव
अंतःकरणात उत्पन्न झाला, की भक्ती येतेच.

१६ मार्च

मागां निरोपिलें कीर्तन। जें सकळांस करी पावन।
आतां ऐका विष्णोः स्मरण। तिसरी भक्ती॥ (४-३-१)

भक्ति-सोपानाची तिसरी पायरी म्हणजे स्मरणभक्ती. संस्कृत श्लोकात विष्णोः स्मरणं असा तिचा उल्लेख आहे. विष्णूचा सातवा अवतार श्रीराम. भागवतात विष्णूचा महिमा वर्णिला आहे. त्यामुळे विष्णूचे स्मरण ही भक्ती आहे असे सांगताना समर्थ म्हणतात, की कोणत्याही आपल्या प्रिय देवाचे स्मरण करावे. त्याचे नाम अखंड जपणे ही ती भक्ती. त्यामुळे समाधान मिळते. अहो येता जाता, उठत बसता, कार्य करिता। सदा देतां घेतां, वदनिं वदतां ग्रास गिळितां। घरीं दारी शय्येवरि अतिसुखाचे अवसरीं। समस्तांची लज्जा त्यजुनि भगवानचिंतन करी॥ या श्लोकात नामस्मरण केव्हा करावे याचे सार आहे. या नामस्मरणामुळे संकटे नष्ट होतात. विघ्नांचे निवारण होते. उत्तम पदाची प्राप्ती होते. विविध प्रकारच्या बाधांपासून रक्षण होते. वाराणसी म्हणजे काशी क्षेत्रात विश्वेश्वर रूपाने शंकर रामनामाचा उपदेश करतात. रामाऐवजी मरा मरा असे उफराटे नाम जपून वाल्याकोळ्याचा वाल्मीकि ऋषी झाला आणि त्याने रामकथा प्रत्यक्ष घडण्यापूर्वीच शतकोटी रामचरित्र लिहिले. हरिनामाने प्रल्हाद तरला, रामनामाच्या प्रभावाने समुद्रावर मोठ्या मोठ्या शिळा तरंगल्या. देवाच्या नामस्मरणाने असंख्य भक्तांचा उद्धार झाला. परमेश्वराच्या असंख्य नामांतून कोणतेही नितनेमाने स्मरावे. विशेष म्हणजे नामस्मरणाचा अधिकार सर्वांना जातिभेदविरहित आहे.

श्वासाश्वासाबरोबर नामस्मरण सुरू झाले तर
ती श्रवणभक्तीची श्रेष्ठ स्थिती होय.

१७ मार्च

चहूं वणां नामाधिकार। नामीं नाहीं लहानथोर।
जड मूढ पैलपार। पावती नामें॥ (४-३-२४)

ब्राह्मण वैश्यादी वर्णातीत असा नामस्मरणाचा अधिकार सर्वांना आहे. त्यात लहानमोठा असा भेद नाही. त्यामुळे जड, मंदबुद्धी आणि मूळ, संसार सागराच्या पैलतीरी पोहोचतात. स्मरण करायचे म्हणजे अखंड नाम स्मरायचे. परमेश्वराचे स्वरूप केवळ डोळ्यांनी न पाहता मनातही आठवावे. मनी असे ते स्वप्नी दिसे, या न्यायाने मनात 'श्रीराम जय राम जय जय राम,' केवळ 'श्रीराम', ॐ नमः शिवाय, श्रीगजानन जय गजानन, ॐ ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडायै विच्चे। किंवा ॐ ह्रीं सूर्याय नमः, वगैरे नाममंत्र निष्ठेने अखंड स्मरावे. पूजा सुद्धा मनाने करता येते. त्याला मानस पूजा म्हणतात. श्री गोंदवलेकर महाराज रामनामाच्या स्मरणाचा उपदेश करीत. 'नाम म्हणजे दृश्याला दृश्यपणाने धारण करणारी परमात्मशक्ती.' नाम आणि नामीत फरक नाही. राम म्हटले की रामाची मूर्ती, शिवशंकर म्हटले की शंकराचे सगुण रूप, देव्यै नमः म्हटले की देवीचे रूप डोळ्यांसमोर येते. आपण ज्याचे स्मरण करतो, नाम घेतो, त्याच्या सत्तेने सगळे घडते ही जाणीव जागी राहणे म्हणजे नामस्मरण. प्रपंचात देवाचा सारखा विसर पडतो. तो पडू न देण्यासाठी नामस्मरणासारखा अन्य उपाय नाही.

नाम हे मूर्त व अमूर्त या दोघांना जोडणारी साखळी आहे.

१८ मार्च

पादसेवन तेंचि जाणावे। कायावाचा मनोभावें।
सद्गुरूचे पाय सेवावे। सद्गतीकारणें॥ (४-४-२)

आपण ज्यांच्या निकट संगतीत राहतो त्यांच्या देहाचा आणि मनोविकारांचा परिणाम आपल्या देहावर आणि मनावर होतो; असा जीवनाचा नियम आहे. पतीचा जो छंद असतो तो काही अपवाद वगळता, पत्नीलाही लागतो. भक्तीच्या बाबतीत हा नियम संपूर्णपणे लागू पडतो. भक्तांची किंवा संतांची संगत करावी. एखाद्या संतावर अत्यंत आपलेपणाची भावना ठेवणे म्हणजे त्याला सद्गुरू मानणे. सद्गती म्हणजे मोक्षलाभासाठी, भगवंताच्या प्राप्तीसाठी, कायावाचामनाने आणि आपलेपणाने सद्गुरूंची चरणसेवा, तसेच सर्वप्रकारची सेवा करणे. याला पादसेवन म्हणतात. ही चौथी भक्ती आहे. ज्याचा आचार, विचार आणि उच्चार भगवंताच्या प्रेमाने भरून वाहतो, तो सद्गुरू. जागेपणी वा झोपेत, सुखात वा दुःखात, एकांतात वा जनसंमर्दात, जो भगवंतापासून वेगळा राहत नाही, तो संत. तो परमेश्वराच्या दिव्य आनंदात डुंबत असतो. तसाच मानवतेचा असीम कळवळा त्याला असतो. सद्गुरूच्या देहाच्या सेवेत भक्तांनी आपल्याला गुंतवून ठेवावे आणि मन त्याच्या सूचना ग्रहण करण्यास निरंतर तयार ठेवावे ही पादसेवन भक्ती कठीण आहे. सद्गुरू भेटणे कठीण आणि त्याच्यावर निष्ठा ठेवून राहणे त्याहून कठीण. निष्ठा बसली तर ती अखेरपर्यंत निभावणे कठीण. “जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा” असे समर्थ सांगतात. “सद्गुरूवाचोनी सापडेना सोय, धरावे ते पाय आधी त्याचे.”

अमूर्त परमात्मस्वरूपाची अखंड धारणा आणि मानवतेचा
असीम कळवळा ज्याला वाटतो तोच संत, तोच सद्गुरू होय.

१९ मार्च

पांचवी भक्ति तें अर्चन। म्हणिजे देवतार्चन।
शास्त्रोक्त पूजाविधान। केलें पाहिजे॥ (४-५-२)

पाचवी भक्ती म्हणजे देवाची शास्त्रोक्त विधानानुसार पूजा करणे. देवळातील देवांची, विद्वानांची, अग्नीची, साधुसंतांची, यतींची, महानुभावांची, अतिथींची आणि गोमाता वगैरेंची पूजा करणे. हीच अर्चन भक्ती. समर्थांनी परमेश्वराच्या पंचायतन मूर्ती तसेच आणखी कोणत्या देवतांची पूजा करावी त्यांची नावे दिली आहेत. शाळिग्राम, शिवलिंग, सूर्यकांत, तसेच चंद्रकांत मणी, बाण, तांदळे, नर्मदे-गणपती, तसेच भैरव, मल्हारी, खंडोबा, मुंजा, नरसोबा, बनशंकरी, नाग, कुलदैवत, गणपती, सरस्वती, विठोबा, रंगनाथ, जगन्नाथ, तांडवमूर्ती, श्रीरंग, हनुमान, गरुड, मत्स्यकूर्मादी दहा अवतार, श्रीविष्णूच्या चोवीस मूर्ती, अश्वत्थ (पिंपळ व वटवृक्ष), शेषशायी नारायण, ही त्यातल्या काही देवांची नावे. षोडशोपचार किंवा त्याहूनही अधिक उपचारांनी, निदान पंच उपचारांनी पूजा करावी. 'यथा मानवे तथा देवे' या न्यायानुसार माणसाला जे जे उपचार प्रिय ते ते सर्व, पंचामृत, गंध, अक्षता, फुले, धूप, दीप (नीरांजन), कापूर, प्रसादखाद्ये, दक्षिणा, अनेक विडे, दागिने, उंची वस्त्रे, छत्रचामरे, नाना वाद्ये, देवाला अर्पून पूजा करावी. निदान मानसपूजा तरी करावी.

सि सगुण मूर्तीची प्रत्यक्ष पूजा करणे जमले नाही
तरी मानसपूजा अवश्य करावी.

२० मार्च

जें जें आपणास पाहिजे। तें तें कल्पून वाहिजे।
येणें प्रकारे कीजे। मानसपूजा॥ (४-५-३३)

अर्चन भक्तीत देवालयाकरता विविध गोष्टींची सोय करणे, धर्मशाळा, विहिरी, देवालयाचा घुमट, वृन्दावने, बागा, वगैरे देवस्थानाकरता बांधणे, गायी वगैरे प्राणी भेट देणे, हीही देवाची पूजा होय. ज्याच्यावर आपले प्रेम असते त्याचा सत्कार व पूजा केल्याशिवाय भक्ताला चैन पडत नाही. यातच अर्चन भक्तीचे मूळ आहे. जगात जे जे उत्तम व पवित्र ते ते देवाला अर्पण करणे, हे पूजा भक्तीचे प्रधान लक्षण आहे. बाह्य आणि आतील असे अर्चनाचे दोन प्रकार आहेत. जी आपली उपास्य देवता असेल (सद्गुरूही उपास्य देवता असेल) तिची सुंदर मूर्ती किंवा तसवीर असावी. रोज तिला स्नान घालावे. त्यानंतर उत्तम वस्त्र, चंदन, अत्तर, वगैरे तसेच सुगंधी फुले तिला वाहून सुग्रास नैवेद्य दाखवावा आणि आरती करून अगदी मनापासून साष्टांग नमस्कार घालावा आणि अत्यंत प्रेम व भावपूर्ण दृष्टीने तिच्याकडे पाहावे. परंतु सर्वसाधारणपणे पूजा करताना एका ताम्हनात सर्व देव घालून त्यांच्यावर पाणी ओतायचे, मग एका गंधाचा वास येणाऱ्या वस्त्राने ते पुसून, वाटेल तिथे त्यांना गंध लावून फुलांचा पुंजका त्यांच्यावर घालायचा, दिवा लावून एखादी आरती म्हणायची व प्रसाद खायचा एवढेच केले जाते. हे असते पूजेचे नाटक, एक दररोजचे काम. त्यात खरा भाव नसतो. माणसाला कल्पनाशक्ती आहे. भक्तीत तसा ज्ञानसाधनेत तिचा उपयोग होऊ शकतो. प्रथम इष्ट देवता किंवा सद्गुरुमाउली आपल्या हृदयात आहे अशी भावना करावी. नंतर मनाने आतील मूर्तीला सर्व उपचार वाहावेत व त्या मूर्तीला हृदयात विश्रांती द्यावी. अशा मानसपूजेमुळे मनाला सूक्ष्माचा विचार करण्याची शक्ती येते, सवय होते. मन अधिकाधिक अमूर्ताशी रमते व प्रसन्न होते.

भगवंत माझ्याजवळ आहे, अगदी माझ्यात आहे ही
भावना मानसपूजेमुळे निर्माण होते.

२१ मार्च

साहावी भक्ती तें वंदन। करावें देवासी नमन।
संत साधु आणि सज्जन। नमस्कारीत जावे। (४-६-२)

सहावी भक्ती म्हणजे वंदनभक्ती. देवाला तसेच साधु, संत आणि सज्जनांना नमस्कार करावा, सूर्याला तसेच सद्गुरूला साष्टांग नमस्कार करावा; आणि इतरांना त्यांच्या अधिकारानुसार नमस्कार करावा. छप्पन कोटी योजने विस्तृत अशा या पृथ्वीवर अनेक विष्णुमूर्ती आहेत. त्यांना मोठ्या प्रेमाने साष्टांग नमस्कार घालावे. शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा। एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमविशेषतः॥ या संस्कृत श्लोकानुसार शंकर, विष्णु, मारुती आणि सूर्य, यांच्या दर्शनाने दोष जाऊन पुण्य लागते, म्हणून त्यांना नित्यनेमाने नमस्कार करावा. जेथे विशेष गुण दिसतात ते सद्गुरूचे अधिष्ठान असते म्हणून वेदज्ञ, शास्त्रज्ञ, पंडित, पुराणिक यांनाही नमस्कार करावा. गोमाताही वंदनीय आहे. आकाशातून पडलेले पाणी जसे समुद्राकडेच जाते त्याप्रमाणे कोणत्याही देवाला केलेला नमस्कार सर्वव्यापी केशवाला म्हणजे एका परमेश्वरालाच अथवा परमात्म्यालाच पोहोचतो. नमन म्हणजे मन लीन करणे. नमस्कार केल्यामुळे लीनता बाणते. संशय नष्ट होतो, आणि देवाशी तसेच साधुसंतांशी सख्य जडते. चित्ताचे दोष नाहीसे होतात. साष्टांग नमस्कार केला की आपल्या हातून घडलेल्या अपराधांची क्षमा होते व समाधान प्राप्त होते. इंग्रजीत सॉरी म्हटले की, केलेल्या अपराधाचे मार्जन होते तर थँक यू म्हटले की आपणावर झालेल्या उपकारांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त होते. तसेच मस्तक लवविणे व त्यासाठी वाकणे यासारखा दुसरा उपाय नाही. म्हणून देव आणि भक्त वंदावे. 'नमस्कार फुकाचा, आशीर्वाद मोलाचा', अशी म्हण प्रसिद्ध आहे.

श्रीगणेशाने मातापित्याला तीन प्रदक्षिणा घालून आणि नमस्कार करून
पृथ्वीप्रदक्षिणा केल्याचे श्रेय मिळविले हे सर्वश्रुतच आहे.

२२ मार्च

सातवें भजन तें दास्य जाणावें। पडिलें कार्य तितुकें करावें।
सदा सन्निधचि असावें। देवद्वारीं॥ (४-७-२)

कोणालाही वंदन करताना ते बाह्यांगाला नसून त्याच्या अंतरंगातील अनंताला असते, अशी दृष्टी प्राप्त झाली की सगळीकडे भगवंताचा खेळ चालला आहे असा अनुभव येतो. देहाभिमान नष्ट होतो. म्हणून नमस्कारासारखे अप्रतिम परमार्थसाधन नाही. अशी वंदनभक्ती वर्णन केल्यावर, दास्यभक्ती म्हणजे काय ते समर्थ सांगतात. देवाच्या किंवा सद्गुरूच्या विषयी दास्यभावाला भक्तिसाम्राज्यात अनन्य स्थान आहे. दास्य ही सातवी भक्ती. समर्थ स्वतःला रामाचा दास म्हणवितात. श्रीज्ञानेश्वर पदोपदी स्वतःला निवृत्तिदास म्हणवून घेण्यात धन्य मानतात. तुकाराम महाराज म्हणतात - तरीच जन्मा यावे, दास विठ्ठलाचे व्हावे. “सेवक-सेव्य भाव विनु भव न तरिय उरगारि” असा अनुभव गोस्वामी तुलसीदासांनी दिला आहे. मारुती तर श्रीरामाचा अनन्य दास म्हणून प्रसिद्ध आहे. भगवंताचे किंवा गुरूचे दास्य अंगीकारल्याखेरीज भक्तीची पूर्णता होत नाही. प्रत्येकजण कोठेतरी मालकी गाजवीत असला तरी कोणाचा तरी दास असतो. “खुद भूखा मरे, मगर माशूक को राजी करे” या एका वचनात दास्यभक्तीचेच मर्म आहे. भगवंत चराचर व्यापून आहे अशी प्रचिती आली की सर्व प्राणिमात्रांची मनोभावे सेवा करणे असे भक्ताच्या दास्याचे स्वरूप होते. सदासर्वदा देव द्वाराजवळ किंवा सद्गुरूजवळ राहून जे जे काम पडेल ते ते करीत जाणे हीच दास्यभक्ती. स्वतः भगवंत आपल्या एकनिष्ठ दासाचा दास होतो. राम ज्याचा दास झाला तो रामदास अशी व्युत्पत्ती करतात ती याच अर्थाने. सतत दास्य किंवा सेवा केल्याने श्रवणही होते व श्रद्धा दृढ होते. नारद सतत नारायण नामाचा घोष करीत. ती कीर्तन भक्तीच होय. नामसंकीर्तन व स्मरणही त्यात होते.

श्रीएकनाथसदनी, माधवजी सर्व कामही करितो।
स्वकरें चंदन घाशी, गंगेचे पाणी कावडी भरितो॥

२३ मार्च

देवासी परम सख्य करावें। प्रेमप्रीतीनें बांधावें।
आठवे भक्तीचें जाणावें। लक्षण ऐसें॥ (४-८-२)

आठवी भक्ती सख्य भक्ती. एखाद्याची मैत्री, स्नेह संपादन करावयाचा तर त्याच्या कलाप्रमाणे वागावे लागते. त्याप्रमाणे प्रत्येक गोष्ट करताना ती देवाला वा गुरूला आवडणारी आहे ना, याचा विचार प्रथम करावा. देवाला ज्याची अत्यंत आवड, तसे आपण वागावे. देवाला भक्ती, भाव, भजन, निरूपण, कथा-कीर्तन आणि प्रेमळ भक्तांचे गायन आवडते. देवाच्या सख्यत्वासाठी जिवलगणांची ताटातूट सहन करावी, देवाला सर्वस्व अर्पण करावे, अगदी आपले प्राणसुद्धा. देव म्हणजे आपला प्राण, अशी वृत्ती ठेवावी. असे सख्य होते म्हणून पांडवांना श्रीकृष्णाने लाक्षागृहातून वाचविले. आपण जसे बोलतो तसा त्याचा पडसाद उमटतो. अनन्य भावाने सख्य केले की देव तत्काळ पावतो. ढग बरसला नाही तरी चातकपक्षी, चंद्र वेळेवर उगवला नाही तरी चकोरपक्षी, जसा मेघाशी व चंद्राशी अनुक्रमे अनन्य राहतात, तसेच देव पावला नाही तरीही त्याचे सख्य सोडता कामा नये. देवच तारणारा असे सगळे म्हणतात, परंतु तशी त्यांची सत्य निष्ठा नसते. सख्य करायचे तर ते खरेच करावे. देवाच्या मायेपुढे आईची मायाही फिकी पडेल. शरणागताला स्वतः पंजररूपाने सुरक्षित ठेवणारा देव, गजेंद्राला सोडविण्यासाठी संकटात धावला की नाही? देवाच्या सख्यत्वाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची मैत्री किंवा प्रीती कधीच तुटत नाही, विटत नाही किंवा पालटत नाही. नातलग अडल्या वेळी उपयोगी पडणार नाहीत पण देव निश्चित मदतीला धावेल.

कोणाचेही आदर्श सख्य स्वीकारायचे असेल तर मानार्पमान
न मानता त्याला अनन्यभावाने शरण जावे लागते.

२४ मार्च

जैसा देव तैसा गुरु। शास्त्रीं बोलिला हां विचारु।
म्हणोनि सख्यत्वाचा प्रकारु। सदगुरुसीं असावा। (४-८-३२)

दास्य भक्तीत भक्त आपले सर्वस्व भगवंताला देतो. हातचे काहीही राखून ठेवीत नाही. देवापासून लपविलेले काही उरत नाही. देव आणि भक्त या दोघांमध्ये कसलाही आडपडदा राहत नाही. जसा देव तसाच गुरु मानावा, असा विचार शास्त्रात सांगितला आहे. म्हणून सदगुरूशी देवाप्रमाणे सख्य करावे. भगवंताची किंवा सदगुरूची कीर्ती वाढवावी, म्हणून खरा भक्त अहोरात्र झटतो. ह्या दास्यातून परमेश्वर किंवा सदगुरूशी अतिपरिचय होतो. त्यामुळे भक्त किंवा दास अधिकच लीन, निष्काम आणि प्रेममय होतो. 'द्वा सुपर्णा, सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिसंभ्रजते ॥ म्हणजे, या शरीररूपी वृक्षावर दोन सुरेख पक्षी राहतात. दोघे सदा एकत्र राहतात; एकमेकांचे सखे आहेत, असे वर्णन मुंडकोपनिषदात आहे. भक्ताचे भगवंतावरील प्रेम दास्यप्रधान तर भगवंताचे भक्तावरील प्रेम सख्यप्रधान असते. देवाच्या किंवा गुरूच्या सख्यामुळे त्याचे गुण, स्वभाव व विभूतिमत्त्व भक्तात उतरतात. ह्या समासातील नवविधा भक्तीच्या निरूपणात भक्तीचे अनेक गुह्य सिद्धान्त भरले आहेत. दास्यामध्ये शास्त्राचे, व्यवहाराचे व समाजाचे थोडे तरी बंधन असते. सख्य-भक्तीत भगवंताची इच्छाच धर्म, शास्त्र व कर्तव्य होते. भगवंताशी अनुरक्ती, देहसुखाची विरक्ती आणि प्राणिमात्रांबद्दल करुणावृत्ती यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजे सख्य-भक्ती.

भक्ताच्या प्रेमाने पवित्र केलेला आपलेपणा आणि भगवंताची व गुरूची मंगलमय मैत्री यांचा मधुर संगम सख्य-भक्तीत होतो.

२५ मार्च

ऐका निवेदनाचें लक्षण। देवासि वाहावें आपण।
करावें तत्वविवरण। म्हणिजे कळे॥ (४-९-३)

भक्तीचा नववा प्रकार आत्मनिवेदन-भक्ती हा आहे. ज्ञानी भक्ताच्या भूमिकेतून अद्वैत न सोडता भक्ती करण्याचे साधनचातुर्य समर्थानी सांगितले आहे. वस्तुतः भक्ती आणि ज्ञान यांची फारकत करता येत नाही. परमेश्वराच्या सामर्थ्याची, सौंदर्याची आणि महिम्नाची थोरवी कळली की ज्ञानातून भगवंताबद्दल जी श्रद्धा, भावना व आपलेपणा निर्माण होतो त्याच्या पोटी भक्ती उदय पावते. म्हणून ज्ञानामध्ये भक्तीचा जन्म होतो. आपण स्वतःला सर्वस्वी देवाला वाहणे हे निवेदनभक्तीचे लक्षण आहे. देवाला देताना आपण अत्यंत आदराने व प्रेमाने देतो. एकदा दिल्यानंतर आपण त्या वस्तूवरचे ममत्व, माझेपणाचा हक्क, आसक्ती व प्रीती सर्वस्वी सोडतो. नंतर, दिलेल्या वस्तूला आपण विसरून जातो. आजचा आपला 'मी' कशाचा बनलेला आहे हा शोध करीत गेले की अखेर कोणती तत्वे उरतात ते पहावे; म्हणजे आत्मनिवेदनाचे रहस्य कळेल. एकीकडे मी भक्त आहे असे म्हणावयाचे आणि दुसरीकडे वेगळेपणाने देवाची भक्ती करायची हे सारे विलक्षण वाटते. वस्तुतः भगवंताहून विभक्त नव्हे, वेगळा नव्हे तो भक्त. ज्ञानमार्गात अज्ञान नाहीसे होऊन ज्ञान झाले की तेही पुढे नाहीसे होतं, तर भक्तिमार्गात भगवंताच्या उपासनेने भक्ताला वैराग्य साधते व त्यातून ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले तरी भक्ती संपत नाही. हीच अद्वैत भक्ती, हेच आत्मनिवेदन.

ज्ञानमार्गात परमात्मा सत्तारूपाने सारखा स्फुरत असतो,
तर भक्तिमार्गात तो आनंदरूपाने सारखा स्फुरत असतो.

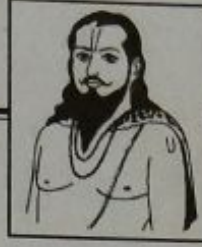

२६ मार्च

पहिली मुक्ती ते सलोकता। दुसरी ते समीपता।
तिसरी ते सरूपता। चौथी सायुज्यता मुक्ती॥ (४-९-२९)

श्रीसमर्थासारखे मुक्त महामानव परमानंदमय रससागरात डुंबत राहतात. श्रीसमर्थांनी मुक्तीच्या चारही पायऱ्या नवव्या समासात नुसत्या नावानी निर्दिष्ट केल्या असून पुढच्या समासात त्यांचे निरूपण केले आहे. नवविधा भक्ती केल्यावर सायुज्यमुक्तीचा लाभ होतो. ज्या देवाचे भजन करावे त्या देवाच्या लोकात भक्त मरणोत्तर जातो, ही सलोकतामुक्ती. शंकराचा भक्त मरण पावला तर तो कैलासवासी झाला असे म्हणतात. विष्णूचा भक्त मरणोत्तर वैकुंठात जातो, वैकुंठवासी होतो. गणेशाचा भक्त स्वानंदवासी होतो. व्यवहारात मात्र कै. म्हणजे कैलासवासी असे सर्वच मृत माणसांना म्हणतात. त्या त्या इष्ट देवाजवळ राहणे, समीप जाणे ही समीपतामुक्ती. त्या देवाच्या स्वरूपाशी एकरूप होणे ही सरूपतामुक्ती. विष्णुभक्त विष्णुस्वरूप झाला तरी श्रीवत्स, कौस्तुभ व लक्ष्मी ही विष्णूची ऐश्वर्ये त्याला मिळत नाहीत. चौथी मुक्ती सायुज्यमुक्ती. ती शाश्वत आहे. परमात्म्याच्या निर्गुण स्वरूपाशी एकरूप होणे म्हणजे सायुज्यमुक्ती. पहिल्या तीन मुक्ती नाशिवंत, तर सायुज्यमुक्ती ध्रुवपदासारखी शाश्वत असते.

पंचमहाभूतात आकाश, सर्व देवांत जगदीश, त्याचप्रमाणे नवविधा भक्तीत नववी म्हणजे आत्मनिवेदन-भक्ती श्रेष्ठ आहे.

२७ मार्च

सुकृत आहे तों भोगिती। सुकृत सरतांच ढकलून देती।
आपण देव ते असती। जैसे तैसे॥ (४-१०-२६)

पहिल्या तीन मुक्ती ज्या जीवांना लाभतात, ते पुण्यवान हे खरे आहे. परंतु त्यांचे वास्तव्य स्वर्गलोकांत असते हे देखील सत्य आहे. त्या स्वर्गात ते किती दिवस राहतात? त्यांच्या साठविलेल्या पुण्याचा क्षय होईपर्यंत. त्या कालावधीत ते स्वर्गातील सुखे भोगतात. पुण्याई संपली की देव त्यांना खाली ढकलून देतात. देव मात्र स्वर्गात कायम राहतात. स्वर्गलोकांच्या वर्णनाआधी समर्थानी सृष्टिरचनेचे वर्णन प्रथम केले आहे. “मी एक आहे. आता बहुविध व्हावे”, (एकोऽहं बहु स्याम्।) अशी इच्छा निराकार ब्रह्माला होताच, प्रथम अहंकार निर्माण होतो, आणि त्यानंतर वायू आणि तेज निर्माण होतात. त्या तेजाच्या आधाराने पाणी निर्माण होऊन त्या पाण्याच्या विस्ताराने छप्पन्न कोटी योजने विस्तार असलेली पृथ्वी निर्माण होते. ह्या पृथ्वीला मेरुपर्वताचा आधार आहे. त्यापलीकडे हिमालय आहे. अन्य सर्व पांडव थकले पण धर्मराज व तमालनील श्रीकृष्ण त्याच्या पलीकडे गेले. अगदी शेवटी बद्रीनारायण आहे. महातापसी मोक्षसमाधी घेण्याकरिता तिथे जातात. त्यापलीकडे केदारनाथ आहे. मेरुपर्वताच्या वाकड्या रेषेत असलेल्या तीन शिखरांवर ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे क्रमाने सत्यलोक, वैकुण्ठलोक आणि कैलासलोक यांत रहातात.

सगुण भक्ती चल आहे तर निर्गुण भक्ती अचल आहे,
याचे रहस्य सद्गुरुच्या कृपेनेच स्पष्ट समजते.

२८ मार्च

सगुण भक्ती ते चळे। निर्गुण भक्ती ते न चळे।
हें आवघें प्रांजळ कळे। सद्गुरू केलियां। (४-१०-३१)

सगुण भक्तीने मिळणाऱ्या स्वर्गात इच्छित गोष्टी देणाऱ्या कामधेनूची खिल्लारे, अमृताची सरोवरे, कल्पतरूंची वने, उदंड चिंतामणी, हिरे व परीस मण्यांच्या खाणी असून, तेथील सर्व जमीन सोन्याची आहे. नवरत्नांच्या पाषाणशिळा तेथे जगमगतात. स्वर्गात अमृताचे भोजन, सदैव तारुण्य अवस्था आणि रोगव्याधींचा संपूर्ण अभाव असतो. असा स्वर्गलोक म्हणजे देवांचे निवासस्थान. आपापल्या इष्ट देवतेच्या लोकांत जीव मृत्युनंतर राहतात. परंतु त्यांचा तेथील निवास कायमचा नसतो. सुकृत शिल्लक असेपर्यंतच प्राणिमात्र राहतात. परंतु पुण्याई सरताचा पुन्हा जन्ममरणाच्या फेऱ्यात सापडून पृथ्वीतलावर म्हणजे मृत्युलोकात परत येतात. (एखादा मनुष्य पंचतारांकित हॉटेलात कायम राहायला गेला तर त्याच्या जवळचे धन संपले की हॉटेलचे व्यवस्थापक त्याला जायला सांगतात.) तसेच, अत्यंत धनवानासही परदेशात पुण्याईचा व्हिसा आहे तोपर्यंतच राहता येते. पण तो कायमचा व्हिसा नसतो. कायम परदेशात राहण्यासाठी ग्रीनकार्ड मिळावे लागते. तसेच पुण्याई संपेपर्यंत स्वर्गवासाचा तात्पुरता व्हिसा मिळतो परंतु ती संपली की परत या मृत्युलोकात परतावेच लागते. एक क्षणही जास्त राहता येत नाही. या उलट निर्गुण भक्तीचे फळ म्हणजे सायुज्यमुक्ती. ती प्राप्त झाली की मग कायमचे ब्रह्मस्वरूप लाभते.

सगुण भक्तीचे फळ तात्पुरते तर निर्गुण भक्तीचे
फळ सायुज्यमुक्ती शाश्वत असते.

२९ मार्च

जयजयाजी सद्गुरु पूर्णकामा। परमपुरुषा आत्मयारामा।
अनिर्वाच्य तुमचा महिमा। वर्णिता नवचे॥ (५-१-१)

समर्थ रामदासांच्या काळी समाजरचनेमध्ये ब्राह्मणांना फार महत्त्व होते. ब्राह्मणवर्ग बुद्धिमान होता, व विद्येने पुढारलेला होता. वैदिक जीवनपद्धतीची जीवनपरंपरा त्याने प्रयत्नपूर्वक बिनचूक टिकवून ठेवली होती. व्यवहारातील धर्मकर्मामध्ये ब्राह्मणांच्या शब्दाला फार मान होता. त्यामुळे तो एक प्रकारे गुरुपद मिरवीत होता. म्हणून समर्थ म्हणतात, गुरु तो सकळांसी ब्राह्मण। जरी तो जाला क्रियाहीन। तरी त्यासीच शरण। अनन्यभावे असावे ॥ भक्त अंबरीष नावाच्या ब्राह्मणाला दुर्वासाचा शाप मिळाला आणि अनेक जन्म घेण्याचा तो शाप श्रीविष्णूने आपल्यावर ओढवून घेतला. असा पुराणात उल्लेख आहे की भृगू नावाच्या तपस्वी ब्राह्मणाला ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तीन मुख्य देवांत श्रेष्ठ कोण हे ठरवायचे होते. म्हणून प्रथम त्याने ब्रह्मदेवाची आणि नंतर महादेवाची हेतुपुरःसर निंदा केली, तेव्हा ते संतप्त झाले. मग भृगू शेषनारायणाकडे गेला आणि त्याची निंदा करीत त्याच्या छातीवर त्याने लाथ मारली. तेव्हा विष्णू रागावले तर नाहीतच, उलट त्याला प्रेमाने म्हणाले - विप्रश्रेष्ठा, माझी छाती फार कठीण आहे. लाथ मारल्यामुळे तुझ्या कोमल पायाला इजा तर झाली नाही ना? तेव्हा भृगूने निर्णय दिला की श्रीविष्णूच सर्वश्रेष्ठ! भृगूच्या लाथेचे चिन्ह श्रीवत्स म्हणून श्रीविष्णू आपल्या हृदयावर मिरवितात. तेथे इतरांची काय कथा?

मनुस्मृतीपेक्षाही जोरदार शब्दांत समर्थांनी ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व दासबोधात वर्णन केले आहे. पण त्याचबरोबर आचारभ्रष्ट ब्राह्मणांची सडकून हजेरीही घेतली आहे.

३० मार्च

जयास वाटे देव पाहावा। तेणें सत्संग धरावा।
सत्संगेंविण देवाधिदेवा। पाविजेत नाही॥ (५-१-२३)

गोब्राह्मणांचे परिपालन करण्यासाठी श्रीविष्णूने अवतार घेतले. शिवाजी महाराजही स्वतःला गोब्राह्मण प्रतिपालक म्हणवून घेण्यात भूषणच मानीत असत. धातू-पाषाणाच्या मूर्तीत देवतांची प्राणप्रतिष्ठा करण्याचे मंत्र वेदोमूर्ती म्हणत असत. आश्चर्य म्हणजे जातिपाति अतीत भारतात अद्यापिही तीच रीती पाळली जाते. वेदविद्यापारंगत ब्राह्मणांच्या पूजेने मनोवृत्ती शुद्ध होऊन भगवंतावर जडते, असा विश्वास पूर्वीच्या काळी होता. लक्ष भोजनात अशा अधिकारी व्यक्तीला मानाचे स्थान मिळे. देवादिकही ब्राह्मणांना मान देत असत. धर्माचरण आणि विशिष्ट यज्ञयागादी कर्मात ब्राह्मण पूजनीय होता. समर्थांच्या काळी, ब्राह्मण वेद मूर्तिमंत। ब्राह्मण तोचि भगवंत। पूर्ण होती मनोरथ। विप्रवाक्यें करुनि। (५-१-१२) असे मानीत असत. अन्य वर्णांचा अत्यंत मोठा विद्वान असला तरी उपयोग नसे. ब्राह्मणाजवळ बसवून त्याची पूजा करावी असे घडत नसे. तसे कोणी केले तर ते पाखंड मत मानीत. हे समर्थ, चौदाव्या दशकाच्या सातव्या समासात, युगधर्म निरूपणात, सांप्रतच्या ब्राह्मणांच्या अधःपतनाचे स्पष्ट वर्णन करतात. ते खेदपूर्वक म्हणतात, “आम्हीहि तेचि ब्राह्मण। दुःखें बोलिलें हें वचन। वडिल गेले ग्रामणी करून। आम्हांभोवते॥ (१४-७-३८) ग्रामणी म्हणजे गावगुंडपणा, ग्रामण्य व मत्सर. वेदपारंगत सदाचारी ब्राह्मणांची समर्थांनी प्रशंसा केली असली तरी भ्रष्ट व अनाचारी ब्राह्मणांची परखड शब्दांत निंदा केली आहे हे सत्य आहे.

स्वधर्मकर्मात ब्राह्मण पूज्य असले तरी सद्गुरूवाचून आत्मज्ञान होत नाही.

३१ मार्च

असो जयासी मोक्ष व्हावा। तेणें सद्गुरू करावा।
सद्गुरुविण मोक्ष पावावा। हें कल्पांतीं न घडे॥ (५-१-४४)

ज्या विष्णूने भृगूचा लत्ताप्रहार छातीवर भूषण म्हणून मिरविला त्यानेच परशुराम अवतारात ब्राह्मणांना शाप दिला. 'ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले। आचारापासून भ्रष्टले। गुरुत्व सांडून जाले। शिष्य शिष्यांचे (१४-७-३१). ब्राह्मण सांप्रत आचारशून्य व बुद्धिभ्रष्ट झाले आहेत. हळूहळू वर्णसंकर व्हायचा आहे. हलक्या जातींकडे गुरुत्व गेलें असून त्यांची महती वाढत आहे व शूद्र लोक ब्राह्मणांचा आचार बुडवू लागले आहेत. आपली अधोगती किती झाली याचा ब्राह्मण विचार करीत नाहीत, हे आश्चर्य! सांप्रत ब्राह्मण अन्नालाही महाग झाले आहेत. ब्राह्मणांचे नशीब, दुसरे काय?

ब्राह्मणांचे सद्गुण व दुर्गुण सांगून समर्थ सांगतात - 'ब्राह्मणें' पाविजे देवाधिदेवा। तरी किमर्थ सद्गुरू करावा। ऐसें म्हणाल तरी निजठेवा। सद्गुरुवीण नाही॥ (५-१-१९) स्वधर्मकर्मात ब्राह्मण पूज्य असले तरी सद्गुरूवाचून आत्मज्ञान होणार नाही आणि आत्मज्ञान झाले नाही तर जन्म-मृत्यू चुकणार नाहीत. श्रीरामचंद्र आणि श्रीकृष्ण आदी अवतारांत श्रीविष्णूंनी सुद्धा गुरुसेवा केली. ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे त्याने सद्गुरू करावा. सद्गुरूवाचून मोक्ष मिळेल हे कल्पांतीही घडणार नाही. गुरू अनेक असले तरी मोक्षदाते गुरू कसे ओळखणार? या प्रश्नाचे उत्तर पुढच्या समासात आहे.

सद्गुरूवाचोनी सापडेना सोय। धरावे ते पाय आधी त्याचे॥